

**A dél-dunántúli német betelepülések néprajzi és nyelvi nyomai
a földrajzi nevekben**

1. rész

I. Bevezetés

1. A földrajzi nevek iránti érdeklődés nemcsak a nagyközönség körében, hanem mint kutatási téma is régi keletű a magyar nyelvtudományban, és más szakterületekhez (főleg a történeti és a néprajzi vizsgálódásokhoz) való kapcsolódása mindig szoros volt. A helynevek gyűjtésének fontosságát, a különböző tárgyú tudományos kutatásokban való felhasználásának lehetőségét már a 19. század derekán fölismerték. A Pesty Frigyes nevéhez fűződő helynévgyűjtés után – elsősorban a történetészek – a földrajzi nevek, különösképpen a településnevek vallomását alkalmazni kezdték kutatásaikban. Ezt követően a 20. század első felében a helynévkutatás egyre inkább teret nyert a magyar nyelvtudományban. Néhány névtanos szakember érdeméből – a 19. második felétől a 20. század közepéig – a magyar nyelvterület különböző részein a földrajzi nevek gyűjtésében, vizsgálatában is igen figyelemre méltó eredmények születtek (l. részletesebben Hoffmann 2003: 14–9).

A földrajzi nevek gyűjtése és kiadása nagyobb közigazgatási területekre (pl. megyékre, járássokra) kiterjesztve az 1960-as évek elején kezdődött el. Az 1964-ben megjelent *Zala megye földrajzi nevei* című névgyűjtemény szinte mozgalmat indított el, ugyanis ezt a kiadványt megyei és járási helynévkötetek egész sora követte (l. részletesebben Hoffmann 2003: 60–2, 69–73). Néhány évtized elteltével – Európát tekintve is – ebben igen kimagasló eredményt ért el a magyar névtudomány. Ha a magyar nyelvterületen összegyűjtött földrajzi neveket és a már megjelent névköteteket vesszük számba, elégedettek lehetünk, mert tudományos értéket és fontos szellemi kincset jelentő helynévanyagot sikerült megmenteni a kutatások számára. Mindez a földrajzinév-munkálatokban részt vevő szervezőknek, gyűjtőknek, az egyes kötetek szerkesztőinek és közlétezőinek elvéülhetetlen érdeméből, lelkes és hozzáértő munkájából valósulhatott meg, továbbá fontos szerepe volt mindazoknak, akik a különböző megyei, járási helynévkiadványok megjelentetéséhez szükséges anyagi alapokat előteremtették. Az egyes közreműködők neve természetesen szerepel a megjelent földrajzinév-kötetekben. Kiténő áttekintő munkájában többüket Hoffmann István is megemlíti (vö. 60–82).

2. Amennyire örvendetes, hogy az 1960-as évek közepétől Magyarországon helynévkötetek egész sora látott napvilágot, annyira sajnálatos, hogy ezeknek a kiadványoknak a tudományos célú felhasználására – különösen az idegen (pl. a német, szlovák) nyelvű földrajzinév-anyag esetében – szinte napjainkig alig fordított figyelmet a néprajzi kutatás. Ugyanakkor már több mint száz évvel ezelőtt – elsősorban magyar nyelvű névanyag alapján – olyan kutatási eredmények születtek, amelyek a későbbiekben követendő mintául szolgálhattak, és amelyekre Balassa Iván a következőképpen utalt: „a magyar néprajztudomány kialakulásának kezdeti korszakától kezdve a legnagyobb kutatók munkásságukban a földrajzi neveket gyakran hasznosították” (1978: 175). Ugyanebben az írásában a helynevekhez fűződő népi közlések, magyarázatok feltárásának és felhasználásának jelentőségére is felhívta a figyelmet: „Ma a tudományos közvélemény a földrajzinév-kutatást, eredményeinek hasznosítását elsősorban a nyelvtudományhoz kapcsolja. Valóban, az utóbbi évtizedekben ez a tudományág tett a legtöbbet az alapanyag összegyűjtése területén, résztanulmányokban értékelte a földrajzi nevek hangtörténeti, jelentéstani és egyéb vonatkozásait. Ezzel a munkával nagymértékben elősegítette azt, hogy más tudományok, így a történettudomány különböző ágai, köztük a néprajz is, az eredményeket a maga sajátos szempontjai szerint fel tudja használni. Meg kell azonban mondanom, hogy a tudományok többsége, így a néprajz sem élt eddig eléggé azzal a lehetőséggel, melyet

a sokréttű földrajzinév-anyag gazdag forrása nyújt. Különösen nagyobb áttekintésekben ritkábban használták fel kellőképpen az egyre növekvő gyűjtéseknek és azokat lassabban követő feldolgozásoknak jelentős eredményeit” (1978: 175). Ehhez még azt is hozzá kell fűzni, hogy dolgozatában Balassa Iván nemcsak a földrajzinév-kiadványokban rejlő értékek kiaknázásának fontosságát hangsúlyozta meggyőző erővel, hanem egyszersmind kitűnő példát is mutatott az addig napvilágot látott helynévkiadványok néprajzi szempontú felhasználására. Dolgozatában néhány olyan kutatót is megemlít, akik a földrajzi nevek vállatóra fogásával gazdagították a néprajztudományt (1978). A BMFN I–II. kötetének megjelenése után a *Helynévi adattáraink szerepe a tudományos kutatásban* címmel Pécssett rendezett tudományos ülésen – más szakterületek kiváló képviselői mellett – a jeles néprajztudós, Andrásfalvy Bertalan is előadást tartott. Hogy milyen eredményesen lehet fölhasználni a baranyai névköteteket, arról tanúskodik a „*Baranya megye földrajzi nevei*” és a *néprajz* című dolgozata, amelyben a *szállás, szálláskert, ól, akol, élés, gyóta, kert, pajta, rekeszt, kapu, cser* és *avas* köznévvvel keletkezett földrajzi neveket vizsgálta, meggyőzően igazolva, hogy ennek a névgyűjteménynek a néprajzi kutatásokban is jelentős forrásértéke lehet (1989: 34–8).

A nyelvészek közül Király Lajos egy-egy néprajzi és névtani-nyelvjárási témájú munkában értékes eredményekre jutva hasznosította a *Somogy megye földrajzi nevei* című kötetet (2002; 2003). Nyelvemlékeink (így pl. a *Tihanyi alapítólevél*) vizsgálatának igen régi hagyományai vannak. A TA.-hoz kapcsolódó elemzések az utóbbi időben több kutató érdeméből is nagy lendülettel, igen eredményesen folytatódtak (l. részletesebben Juhász 1992, 2008). A szerzők természetesen kutatási céljuk megvalósítására, a vizsgálódás során fölmerült problematikus kérdések megoldására törekedve a megfelelő forrásokat igyekeznek megtalálni. A *Tihanyi alapítólevél* adatainak elemzéséhez egyes kutatók például az érintett megyék földrajzinév-köteteinek névanyagát is felhasználták (vö. erre Hoffmann 2007; Szentgyörgyi 2007; 2008).

A köznevekből alakult helynevek eredetének, kialakulásának vizsgálatában fontos szerepet kaphat az adott lexéma szóföldrajzának, területi elterjedésének a feltárása. Ennek elvégzésében sokat segíthetnek a megyei és a járási helynévkiadványok. Pesti János *A ság, ség, seg (~ segg) és a séd a Dél-Dunántúl földrajzi neveiben* című tanulmányának megírásához (1987) kedvező körülményt jelentett az a tény, hogy a szóban forgó területről megfelelő névgyűjtemények álltak rendelkezésre. A Baranya, Somogy, Tolna és Zala megyei névkiadványok, valamint Veszprém Tapolcai járásának helyneveit áttekintve sorra vette a *ság, ség* és a *séd* köznévi adatait, és ezeknek az előfordulását szóföldrajzi térképlapokon is szemlélte (1987: 33–41). Végül a névadatok alapján például a következőket állapította meg: „Nem lehet véletlen egybeesés, hogy a *séd (sid)* vízrajzi köznévünk a Dél-Dunántúlon (Zala megyét kivéve?) azon területeken maradt fenn, ahol a *ság, -ség (segg)* ma is kimutatható” (1987: 51). Így a sok részletre kiterjedő elemzéseivel kutatási anyaga alapján meggyőző szótörténeti következtetéseket tudott levonni.

Öröndetesnek tartom, hogy a Balatonszárszón rendezett VI. magyar névtudományi konferencián több olyan előadás elhangzott, amelynek témája a megyei földrajzinév-kötetek anyagának felhasználására épült. Ilyen volt Gerstner Károly *Helynevek magyar–német nyelvi és kulturális környezetben* (2008: 130–6), Póczos Rita *A párhuzamos helynévadás* (2008: 223–30) és Zsigmond Győző *Helynevek és gombák* címmel tartott előadása (305–13), és amint azt Kenyhercz Róbert *Helynévkutatás és hangtörténet, avagy a helynevek forrásértéke* című előadása tanúsítja, a nyelvtörténeti, elvi-elméleti szempontú vizsgálódásokat a fiatalabb kutatók is eredményesen folytatják.

A földrajzi nevek iránt igen régóta érdeklődő, a különböző névkiadványokat jól ismerő és azokat eredményesen felhasználó kiváló régész, Torma István Laponyag (*Tiszántúli halmok sajátos elnevezése*) című előadásával ezen a konferencián is részt vett (2008: 272–7), tovább erősítve a két szakterület közötti tudományos kapcsolódásokat. Kutatásaival már évtizedek óta nagyban hozzájárult a régészet és a földrajzinév-gyűjtés és -kiadás kölcsönösen hasznos tudományos szempontjainak figyelembevételéhez, amint erről több írása is tanúskodik. Torma István *A földrajzi nevek és a régészet* című írásában (1981) – a helynévgyűjtésben, a nevek közzétételében és feldolgozásában a névtanos szakemberek számára fontos szempontokat megfogalmazva – részletesen foglalkozott azzal a kérdéssel, hogy a régészek hogyan tudják munkájukban a már megjelent helynévanyagot hasznosítani. Hazánk régészeti topográfiájának összeállításával kapcsolatban említette meg, hogy a „topográfiai kutatások forrásai között a földrajzi nevek is fontos helyen szerepelnek” (1981: 207). Hogy milyen típusú helynevekre kell különös figyelmet fordítani – már a névgyűjtés során – Torma

István a következőképpen foglalta össze: „A régészeti földrajzi nevek keletkezését, viszonylagos gyakoriságát és a nevek fajtáit meghatározó tényezők közül első helyen kell megemlíteni magukat a régészeti objektumokat és leleteket. A névadásban csak a paraszti lakosság számára is szembevetendő épületmaradványok: vár- és templomromok; a nagyobb földmunkák nyomát mutató építmények: földvárak, sáncok, gátak, halmok, töltések játszottak szerepet. A török korban elpusztult falvak helyét szinte kivétel nélkül megőrizte a népi emlékezet, a felszínen csak apróra törött cserepekkel, állatsontokkal jelzett Árpád-kori és még korábbi települések maradványai viszont csak legtrikább esetben keltették fel az érdeklődést. Annál inkább maradandó hatású élményt jelentett a sírok előkerülése. A tárgyi leletek közül elsősorban a kincsek és a pénzletek izgatták a fantáziát. Egyéb leletek emléke csak a legtrikábbban került be a névadásba” (1981: 207–8). Mindkét tudományág művelőinek megszívlelendő, nagyon hasznos Torma István következő fejtegetése is: „A földrajzi nevek összevetése a régészeti leletekkel és a hozzájuk fűződő népmondákkal rávilágít a névadás okára. A nevek és a régészeti objektumok közötti kapcsolat tisztázása lehetővé teszi az egyes földrajzi nevek régészeti forrásértékének pontosabb meghatározását. [...] Mindezekbe a vizsgálódásokba be kell vonni a nemzetiségi eredetű földrajzi neveket, amelyek között eddigi gyűjtéseim tanúsága szerint szintén szép számmal megtalálhatók a régészeti kutatásban hasznosítható nevek” (1981: 209). Amikor a baranyai, somogyi és tolnai helynévkivadványokból a német nyelvű névadatokat gyűjtöttem, ugyanarra a tapasztalatra jutottam, amit a szerzőtől itt idéztem. Ezért gondoltam úgy, hogy azokat a földrajzi neveket, amelyekhez elpusztult településre, templomra vonatkozó népi közlések, emlékezések is kapcsolódnak, feltétlenül föl kell vennem ennek a munkámnak az anyagába. Ennek megfelelően az egyes névköteteből összegyűjtött adatokat *A török hódoltság emléke* és a *Népszokások, néphagyományok* című fejezetekben mutatom be. A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványaival foglalkozó egyik könyvemben – ugyanilyen okokból, csak más formában – *A hódoltság idején elpusztult települések emléke* című külön fejezetben foglaltam össze azokat a bel- és külterületi neveket, amelyek a néphagyományban egykor volt helységekre utalnak, és amelyek a régészek érdeklődésére is számot tarthatnak (Szabó 2008: 69–77).

Remélhetőleg a földrajzi nevek vizsgálatának a jövőben nemcsak nyelvészeti tárgyú, hanem más tudományzakokat érintő kutatásokban is folytatása lesz. Akkor talán jóval több példa lesz arra, hogy a helynévkötetekben közzétett idegen (pl. német, szlovák) nyelvű névanyagot nyelvészeti és néprajzi szempontból egyaránt vallatóra fogják, sajnos eddig erre – tudtommal legalábbis – elég kevés figyelmet fordított a kutatás. Ennek megváltoztatásához, egy kedvező fordulat bekövetkezéséhez ezzel az írással talán valamelyest hozzá tudok járulni.

3. Az általam vizsgálatra kiválasztott megyei névgyűjtemények egymást követően jelentek meg, mégpedig SMFN 1974-ben, TMFN 1981-ben és a BMFN I–II. 1982-ben. Mivel az 1960-as évek végén közzétévként bekapcsolódhattam a Somogy és Tolna megyében végzett földrajzinév-munkálatokba, és így lehetőségem adódott arra, hogy személyes tapasztalatokat szerezzek a tervezett névgyűjtemények megbeszélésein, amelyeken a gyűjtésről és a helynevek közzétételéről jó néhány részletkérdést is meg kellett vitatni. A zalai, somogyi és tolnai kötetekhez kapcsolódó tapasztalatok alapján – bizonyos módosításokkal, újításokkal – értek el figyelemre méltó eredményeket a BMFN I–II. kötetének munkatársai. A *Baranya megye földrajzi nevei* című kötet – például az egyes települések népességtörténetéhez készített áttekintéssel, a nevekhez tartozó, még több forrásból származó adatokkal – tovább bővítette a földrajzinév-anyag felhasználásának a lehetőségeit. Erről egy nemrég megjelent dolgozatomban a következőket fogalmaztam meg: „A Baranya megyei névkötetéről – elismeréssel szólva a bennük rejlő értékekről – az 1980-as években írtam ismertetést. Most, hogy a földrajzi nevekben megőrzött, hozzájuk kapcsolódó különféle történeti mondákat egy készülőben lévő feldolgozáshoz igen sok névgyűjteményben alaposan, részletekre kiterjedően átnéztem, még nagyobb elismeréssel tekintek mindazoknak a munkájára, akik BMFN I–II.-nek a kiadásában közreműködtek. A közzétett adatok rendkívüli gazdagsága, feldolgozottsága és bemutatásuk módszere, továbbá a helynevekhez fűződő magyarázatok sokszínűsége egyaránt dicséretre méltó. Ezek a kötetek jól tükrözik a Baranyába került német nyelvű lakosság nyelvjárási sajátosságait és a nevekhez fűződő különféle néphagyományokat is, amennyire azok följegyzése az anyaggyűjtés idején még lehetséges volt. Mindez a kötet szerkesztő, a közzétévk, a gyűjtők, az adatközlők s minden közreműködő hozzáértő és lelkiismeretes munkáját dicséri. Közülük külön is kiemelem Pesti János

tevékenységét, aki időt, energiát nem kímélve, saját kutatási terveit háttérbe szorítva nemcsak szerkesztőként, hanem igen sok település névanyagának közzevetőjeként is nagyon sokat tett azért, hogy a baranyai névgyűjtemények megbízható forrásul szolgálhassanak a különböző célú tudományos kutatások számára” (Szabó 2012: 176–7).

Munkám témaválasztásában – SMFN-hez és a TMFN-hez kapcsolódó, a fent már említett kötődésem mellett – még az is közrejátszott, hogy Tolna megyében (Nagykőnyiban) születtem, és a szűkebb hazámhoz fűződő magyarkodásom máig sem szűnt meg, valamint a BMFN I–II.-nek több tudományterületen is hasznosítható névanyaga már a róla készített ismertetésem során fölkelte érdeklődésemet. A kétkötetes Baranya megyei földrajzinév-gyűjtemény értékeire rámutatva – például a történeti mondák és más folklóryanag vizsgálata kapcsán – Máté Gábor a következőket fogalmazta meg: „A mondatkutató Magyar Zoltán katalógustervezetében is a helynévgyűjteményekben szereplő történeti mondák – eddig elhanyagolt – gyűjtését és feldolgozását javasolja. A Baranya megye földrajzi nevei (BMFN.) c. kötet szintén jó példa a tudományok közti közeledésre, hiszen talán minden más földrajzinév-gyűjteménynél gazdagabb epikus folklóryanagot tár az olvasók elé. Mindez a szerkesztők kifejezett törekvése volt, akárcsak az egyes községek névanyag-közlését megelőző településtörténeti bevezető, amellyel a szerkesztők egy másik nézőpont fontosságát hangsúlyozzák” (2010: 194). Noha sok névadatot kellett átnézni, elemezni, a példaanyag gyűjtése és feldolgozása során fölfedezett néprajzi, nyelvi-nyelvészeti és más szakterületet érintő értékek feltárása a nemrég elkezdett kutatásaim (vö. 2012) folytatására sarkalltak. Mielőtt témaválasztásom okaira és lehetőségeire is kitérnék, a németek Magyarországra (ezen belül a Dél-Dunántúlra) településének történetét és körülményeit szeretném röviden áttekinteni.

II. A németek betelepülése hazánkba, különös tekintettel a Dél-Dunántúlra

1. Hazánk lakosságának nemzetiségi összetétele a honfoglalás, majd az államalapítás utáni századokban viszonylag tarka képet mutatott. Ennek több oka is volt. Egyrészt az a tény, hogy a honfoglaló magyarok a Kárpát-medencében szláv nyelvű népeket találtak, másrészt a honfoglalás után megjelentek az első német telepések, majd pedig a Szent István királyhoz kapcsolódó államalapítással összefüggésben a német nyelvtérületről további bevándorlások történtek, amelyek a következő évszázadokban is folytatódtak. Később „a két pogány közt egy hazáért”, a fennmaradásáért küzdő népünket a 18. század elejéig létszámában, anyagi és szellemi kultúrájában nagy veszteségek érték. Emiatt a török kiűzése után – sokfelé az országban – szükségessé vált a lakatlan vidékek benépesítése más magyar területekről vagy külföldről származó (leginkább német és szlovák) lakossággal. Mindezt az Unger Mátyás–Szabolcs Ottó-szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A 18. század egyik legnagyobb jelentőségű változása, hogy gyors ütemben végbement az egykori hódoltsági területek benépesítése. Ennek [...] három forrása volt: a belső vándorlás, telepítés és bevándorlás. [...] Már III. Károly (1711–1740) felhívással fordult a német rendekhez (először a svábokhoz, akikről minden hazai németet elneveztek), hogy felesleges jobbágyaikat engedjék Magyarországra. [...] A telepítést már 1720 körül elkezdték, s egészen a század végéig folytatták. [...] Az évtizedeken át tartó állami és földesúri telepítés következményeként kb. 400 ezer ember került Magyarországra. Ekkor keletkeztek a bakonyi, vértesi, budai hegyvidék német községei, s Tolna meg Baranya megye összefüggőbb német tömbjei” (1979: 132).

Az idegen nyelvű néprészlegek hazánkba történő betelepítésére igen nagy szükség volt, hiszen azzal szemben, hogy például Mátyás király uralkodása idején a becslések szerint a lakosság száma három és fél millió körül mozgott, ez a lélekszám a török hódoltság idején a 17. század végére erősen megcsappant. Amint Ács Zoltán *A harmadik honalapítás* – egyébként találó című – könyvében kifejti, a 18. század végén a II. József korabeli első hivatalos népszámlálás adatai szerint Magyarország népessége csupán 3,2 milliót tett ki, amelynek mintegy 40–45 százaléka volt magyar anyanyelvű (l. részletesebben 1987: 6–7). Ez tehát azt mutatja, hogy a Mátyás király uralkodása óta eltelt három évszázad során a magyar lakosság száma nemhogy gyarapodott volna, hanem inkább visszaesett. Ezért a török hódoltság után bekövetkezett át- és betelepítésekre, amelyek hazánk jelentős részét érintették, igen nagy szükség volt.

2. A németek Magyarországra történő bevándorlása a törökdúlást követő időkben a korábbi betelepülésekhez viszonyítva létszámában, jelentőségében jóval nagyobb méreteket öltött (vö. Hutterer 1973: 94–7). Főleg a 1720-as években indult dél-dunántúli német betelepülésekről a továbbiakban részletesebben is szólok, ezek ugyanis például a német nyelvű földrajzi nevek magyarországi elterjedésében – a 18. század elejétől kezdődően – fontos szerepet játszottak. A német bevándorlók alkotta helynevek keletkezése és elterjedése az általam vizsgált megyék közül főképpen Baranyára és Tolnára vonatkozik, Somogy megyére csak kisebb mértékben jellemző. A német telepesek első nagyobb csoportjai Baranyába és Tolnába kerültek, őket később a magyar nyelvterület más vidékeire is további bevándorlók követték. Ennek jegyében kezdődtek el egyrészt hazánk népfelhasználással bíró részeiről az elnéptelenedett tájakra történő átköltözések, másrészt Németország különböző tartományából szervezett betelepítések és a spontán bevándorlások is jellemzővé váltak. Az is előfordult, hogy idővel – kedvező, jobb feltételeket keresve – németajkú népesség más magyarországi helységekből, tájegységekről például Somogy megyébe települt át, és ennek következtében az új lakóhelyen előbb-utóbb német nyelvű helynevek keletkeztek. Ezért is gondoltam arra, hogy a három megye német nyelvű földrajzi neveit és a hozzájuk fűződő hagyományt külön-külön és egymással összevetve is vizsgáljam.

2.1. Munkámban összefoglalóan Baranya, Somogy és Tolna megye területét tekintem Dél-Dunántúlnak, amely a Balatontól dél-délkeletre terül el, és a határa nyugaton Zaláig, délen Horvátországig, keleten a Duna Tolna megyei szakaszáig és végül délkeleten Bács-Kiskun megyéig terjed. A szóban forgó megyék területe négyzetkilométerben a következő: Baranya 4385, Somogy 6086 és Tolna 3609 (vö. Kl. 1968: 544). Másként fogalmazva ezen kutatásaim az ún. *Schwäbische Türkei* területére terjednek ki. Ezzel kapcsolatban fontosnak tartom megemlíteni, hogy a kiváló germanista, Hutterer Miklós a Balatontól délre, délkeletre eső területet, vagyis a szóban forgó három megyét egy tömbbe tartozónak tekintette, amikor ezzel kapcsolatban a következőket foglalta össze: „A Dunántúl délkeleti szögletében, a Duna és a Dráva közötti tömbnek hagyományos centruma Pécs, illetve a Mecsek. Ezt számos tájegység övezi, így a Villányi-hegység, a Baranyai-dombság, a Geresdi-dombság, a Zselic, a Somogyi-dombvidék, a tolnai Völgyesség és Hegyhát, valamint a Mezőföld déli csücske és a Sárköz, ahol a németesség, bár eleve más nemzetiségekkel vegyesen, jelentős tömböt alkot. A hazai német népnyelv e vidéket, historikus humorral, »Schwäbische Türkei« néven sommázza” (1973: 99–100). Hutterer – a Magyarországra bevándorolt németeknek az egyes megyékben kialakult arányaival kapcsolatban – meggyőzőnek tartotta Turóczy Károly következő megállapítását: „A nem magyar anyanyelvű népesség aránya Baranya megyében a legnagyobb: 20% (németek és délszlávok). Baranya megye után nagyságrendben Tolna (12%) és Békés (11%) következik. Tolna megyében a német, Békés megyében pedig több nemzetiség megtalálható. Jelentős számban élnek nem magyar anyanyelvűek Bács-Kiskun, Pest és Vas megyében (4–6%), valamint Győr-Sopron, Nógrád, Fejér, Veszprém és Somogy megyében (2–4%). A többi megyében 2% alatt van a nemzetiségi lakosság aránya” (1973: 100).

Az úgynevezett „nagy Schwabenzug” okait, betelepülési irányait és ezeknek időbeli lefolyását Bellér Béla *A magyarországi németek vázlatos története* című könyvében fejtegette ki, és ebben elsősorban a Szatmár és Tolna megyébe, valamint a Bácskába és a Bánságba irányuló bevándorlásokról rajzolt átfogó képet (l. részletesebben 1981: 54–74). Mínthogy munkájában Baranya és Somogy megyét érintő (főképpen a 18. században végbement) német beköltözésekről nem esett szó, a Tolnába történő német betelepülésekről írott áttekintését pedig hasznosnak látszik kiegészíteni, ezért a *Schwäbische Türkei* területére való német betelepülésekről – az egyes földrajzi neveket tárgyaló fejezetekben – külön-külön szólok.

2.2. Az, hogy dolgozatomban tárgyálom Baranya, Somogy és Tolna helynévanyagának vizsgálatát választottam, egyrészt azzal függ össze, hogy ezeknek a megyéknek a népességtörténete – különösen a németek betelepülésének tekintetében – nagyfokú hasonlóságot mutat, másrészt azért tartottam indokoltnak, mert határaik több helyütt is érintkeznek, és így nagyobb régióként viszonylagos egységet alkotnak. Végül vizsgálódásaimhoz elengedhetetlen feltételt jelentett az a tény, hogy már évtizedek óta a kutatás rendelkezésére állnak a hatalmas helynévkincset, értékes nyelvi-nyelvjárási és néprajzi adatot magukban foglaló baranyai, somogyi és tolnai földrajzinév-kiadványok, amelyeknek

terjedelme összességében csaknem négyezer oldalt tesz ki. A BMFN I–II., SMFN és TMFN névanyagának 30–40 évvel ezelőtti összegyűjtése, megjelentetése a német nyelvű földrajzi nevek és a hozzájuk kapcsolódó népi emlékezések, közlések följegyzése tekintetében is megfelelő időben történt, az idősebb adatközlők ugyanis akkoriban még elég jól őrizték eredeti német tájnyelvüket, és jól ismerték lakóhelyük bel- és külterületének elnevezéseit és a hozzájuk fűződő hagyományokat is.

A török kiűzése után hazánkba települt németek beilleszkedésében segített az a körülmény, hogy új lakóhelyükön – bizonyos helységek esetében – magyar (ritkábban déli szláv) nyelvű családokkal éltek együtt, és tőlük egyes földrajzi neveket, valamint a hozzájuk fűződő néphagyományt is megismerhették. Egy megjelenés előtt álló írásában a német nyelvű földrajzinév-adásnak erről a lehetőségéről, módjáról Josef Schwing a következőket fogalmazta meg: „Die Siedler fanden dort bei ihrer Ankunft zwar dünn besiedelte, jedoch keine menschenleeren Orte vor. In allen den Siedlern von der Ungarischen Hofkammer oder von privaten Grundherren zugewiesenen Orten gab es zumindest einige ungarische oder südslawische Familien, die ihnen den Ortsnamen in ihrer ungarischen oder südslawischen mundartlichen Aussprache vermittelten. Fast sämtliche Ortschaften existierten schon im Mittelalter und ihre Namen überdauerten die Türkenherrschaft. So hatten sie Anfang des 18. Jahrhunderts, als die deutsche Siedlungskolonisation einsetzte, bereits amtliche Gültigkeit” (2013: 3).

Az is előfordulhatott, hogy a német betelepülők egy-egy bel- és külterületi elnevezéshez kapcsolódó magyar néphagyományt vették át, bizonyos földrajzi nevekben pedig szülőföldjük hagyományait őrizték tovább. Egyes bel- és külterületi elnevezésekhez kapcsolódóan esetleg már a magyarországi lakóhelyükön alakult ki néhány népszokás, amely később apáról fiúra szállva maradt fenn egyes helyi közösségekben szinte napjainkig. A német telepítésű helységek földrajzi neveiben – a hozzájuk fűződő népi közlések, néphagyományok mellett – esetenként eredeti tájnyelvük archaikus sajátosságai megőrződ(het)tek. Ezért az egyes néprajzi értékeknek és nyelvi-nyelvjárási jelenségeknek az összegyűjtése és vizsgálata egyaránt hasznos adaléku szolgálhat például a néprajzi és a dialektológiai kutatások számára. Ezeket munkám további fejezeteiben fejtem ki részletesen.

Jómagam a három dél-dunántúli megye földrajzi nevei alapján végzett vizsgálódásaimat részben *feldolgozásnak*, részben a további kutatások számára *forrásnak* is tekintem. A sok adatot tartalmazó példaanyag áttekintéséért, valamint a vizsgálódásaimhoz, elemzéseimhez fűzött hasznos, értékes észrevételeiért és javaslataiért Pesti János kollégámnak tartozom köszönettel.

III. A Dél-Dunántúlra települt németek néphagyományainak nyomai a helynevekben

1. Kutatási előzmények

A baranyai, somogyi és tolnai helynévanyagot átnézve alakult ki bennem az a vélemény, hogy az ezekben közzétett német nyelvű bel- és külterületi elnevezések számbavétele, illetve nyelvészeti szempontú elemzése mellett hasznosítani lehetne a földrajzi nevekhez kapcsolódó népi közléseket is. Erről győztek meg például azok a kutatástörténeti áttekintések, amelyeket a hazánkba települt németek hagyományainak gyűjtéséről és különböző célú feldolgozásairól Manherz Károly tett közzé. Egyik idevágó összefoglalása szerint (1981: 635–49) a hazai németek néphagyományainak feltárásában az első lépések megtétele már a 19. század elején megtörtént, amikor elsősorban Erdély és a Szepesség németiségével kapcsolatos írások jelentek meg, a század második felében pedig a folklór egy-egy részterületét érintő gyűjtések (pl. mesék, mondák, szokások) publikálása került előtérbe, és emellett a magyarországi német nyelvjárásokra és valamelyest a földrajzi nevekre is ráirányult a figyelem. A néprajzi szempontú vizsgálódások főképpen a 19. század végétől, a Magyar Néprajzi Társaság megalakulásától kezdve vettek kedvező fordulatot, de a második világháború idején, majd pedig az azt követő időszakban visszaesés következett be, és csak az 1960–70-es években ment végbe jelentősebb föllendülés, mégpedig elsősorban az anyagi és szellemi kultúra kutatásában, továbbá a településtörténetet és az összehasonlító vizsgálatokat érintően is (vö. Manherz 1981: 641–7).

Egy másik, 2000-ben megjelent kutatástörténeti áttekintésben Manherz a hazai németek néprajzi értékeinek gyűjtésében, népi kultúrájának vizsgálatában – a kezdetektől a múlt század végéig – elért eredményeket fejtette ki részletesen. Érintette ezenkívül például a németek Magyarországra településének vázlatos történetét, a *sváb* elnevezés magyarozatát, a különféle tárgykörökben végzett gyűjtemésekből pedig színes, érdekes népi közléseket mutatott be (l. részletesebben Manherz 2000: 313–34).

Ezek az áttekintések az 1960-as évek közepétől megjelent megyei és járási helynévkötetek néprajzi szempontú felhasználására nem térhettek ki, mert ilyen feldolgozások a múlt század végéig nemigen voltak, és sajnos azóta is alig születtek. Ezért Magyar Zoltánnak egy nemrég megjelent írásában kifejtett, következő megállapításával csak egyetérteni lehet: „A földrajzi nevek kutatása és értelmezése ugyanis nem pusztán nyelvészeti kérdés, hiszen a helyneveknek – akár történeti jelleggel, akár jelenidejűleg vizsgáljuk azokat – megannyi történeti, nyelvtörténeti, geográfiai (tájföldrajzi, növényföldrajzi stb.), régészeti, művelődéstörténeti, s nem utolsósorban néprajzi vonatkozásuk van – sőt, kihangsúlyozandó, hogy látványosan sok folklorisztikai adattal, információval szolgálnak. Míg azonban más társadalomtudományi diszciplínák tudatosan és rendkívül hatékonyan hasznosították a földrajzi nevekben rejlő információkat, mindezzel a magyar folklórkutatás máig adós maradt, esetenként még a felismerésig sem jutott el” (2010: 215). Ez a tény is arra ösztönzött, hogy ezekkel a kutatásaimmal valamelyest hozzájáruljak a német nyelvű földrajzi nevekhez kapcsolódó néprajzi értékek (pl. népszokások, hiedelmek, vallási jelképek stb.) feltáráshoz.

2. A vizsgálat lehetőségei, területei

A három dél-dunántúli megye földrajzinév-köteteiben a német telepítésű falvak és városok névanyagát abból a szempontból tekintetem át, hogy fennmaradtak-e ezekben kellő számban olyan népi közlések, különféle hagyományok, amelyek tartalmuknál fogva a néprajzkutatók érdeklődésére számot tarthatnak. Mivel a hazánkban kialakult helyi német nyelvű közösségek **származástudatáról, a török hódoltságához fűződő emlékekről, továbbá a népszokásokról, hiedelmekről, a hely- és helységnév-magyarozatokról, a vallási jelképekről** viszonylag sok adatot sikerült összegyűjtenem, ezért ezeket – alcsoportokba sorolva – külön fejezetekben mutatom be, teszem közzé.

Az egykori néphagyományok településenként is eltérő mértékben maradtak fenn, sőt sok olyan falu és város is van, ahol néprajzi szempontból felhasználható közlés egyáltalán nem fűződik egyetlen földrajzi névhez sem. Ez nyilvánvalóan kapcsolatba hozható az egyes helyi közösségek kialakulásának a körülményeivel. Hagyományörzésük mértéke és fennmaradása természetesen több tényezőtől is függött. Így például attól, hogy milyen volt az egyes helyi közösségek (etnikai, vallási) összetétele, nagyobb részük azonos nyelvjárású és hagyományú vidékről települt-e át, vagy ilyen szempontból heterogén volt, és meghatározó ok lehetett, hogy milyen erős kapcsolatrendszer alakult ki az új hazában a szomszédos és a viszonylag közeli környék településeinek lakóival. A helynevekhez fűződő különböző néphagyományok köréből (a német mellett) általában a magyar nyelvű példákat is fölvettem anyagomba, ha a szóban forgó falu vagy város földrajzi nevei alapvetően német nyelvűek. Kivételt leginkább a vallási jelképek esetében akkor tettem, ha ezek fennmaradásában, előfordulásának gyakoriságában a magyar és a német telepítésű helységek vallásában különbségek vannak. Az ilyen jellegű eltéréseket egy-két esetben vizsgáltam, és összevettem egymással.

A különböző kategóriákba tartozó adatok bemutatásában általában teljességre törekedtem. Meggyőződéssel állíthatom, hogy esetenként a példák számában mutatkozó nagyobb eltérések elsősorban nem az anyaggyűjtés során lenyúló figyelemből adódnak, hanem inkább arra az objektív körülményre vezethetők vissza, hogy a vizsgálatra kiválasztott megyei földrajzinév-kiadványok jó néhány helységének lakosságára – különféle okokból – egyáltalán nem vagy alig volt jellemző az óhaza néprajzi értékeinek megőrzése vagy a magyarországi lakóhelyen újabb hagyományok teremtése. Előfordult, hogy a névadatok számát esetleg még növelhettem volna, de ha az adott földrajzi névhez kapcsolódó népi közlés pontatlan, hiányos volt, és ezért igazában nem gazdagította volna a vizsgált tárgykör anyagát, akkor figyelmen kívül hagytam.

Az egyes faluk, városok, valamint ezeknek bel- és külterületi elnevezéseit a példaanyagban természetesen ugyanazokkal a sorszámokkal közlöm, amelyekkel a forrásul felhasznált három dél-

dunántúli megye földrajzinév-kiadványaiban szerepelnek. A különböző helynevek után álló, a felszíni formára, a művelési ágra és bizonyos történeti névanyagra (C. K. és P. betűvel) utaló rövidítéseket általában elhagytam. Ha azonban valamely földrajzi névvel vagy a hozzáfűződő népi magyarázattal kapcsolatban egy-egy rövidítésnek megadása fontosnak látszott, akkor azt mindig átvettem az adott névgyűjteményből, amelyben természetesen minden egyes rövidítés magyarázata megtalálható. Ezek közül itt csupán a P. rövidítést említem meg, amely Pesty Frigyes 1864. évi helynévgyűjteményének anyagából származik. Példaanyagomban ez fordul elő leggyakrabban, mégpedig főképpen olyan esetekben, ha az adott elnevezéshez valamilyen néphagyomány, figyelmet érdemlő közlés, magyarázat kapcsolódik. Noha a földrajzi nevek néprajzi szempontú felhasználhatóságát tekintve nincs jelentősége, mégis megemlítem, hogy a német nyelvű névadatokban viszonylag gyakori hangsúlytalan helyzetben előforduló, redukált (rövid) *e*-szerű beszédhangokat és az ajakkerekítés nélkül képzett *a*-féle hangváltozatokat a magyar egyezményes hangjelölésben használt betűkkel teszem közzé. A bemutatott adatok között néhány esetben háromnyelvűek is előfordulnak, mégpedig többnyire harmadik nyelvű névadatként leginkább valamelyik déli szláv nyelvből. Ez azzal magyarázható, hogy jó néhány (főleg baranyai) községben és városban délszlávok is megtelepültek. Ennek következtében ott magyar–német, illetőleg magyar–déli szláv (horvát vagy szerb) nyelvű párhuzamos névadás is kialakulhatott.

3. A származástudat megőrződése, a betelepedés emléke

Annak emléke, hogy a Baranya, Somogy és Tolna megyei német telepítésű helységek lakóinak ősei honnan, Németország melyik tartományaiból és milyen körülmények közepette kerültek magyar földre, néhány községben, városban szinte napjainkig fennmaradt. A német nyelvű lakosság Magyarországra történt **betelepedésének emlékéiről**, egyes helyi közösségeik összetartozását jellemző **származástudatáról** vallanak az alábbiakban bemutatott névadatok.

Baranya megye

Hegyhátmáróc: 12/24. *Csárda-föld* : n. *Csárdaföld* 'Csárdaföld' [...] – A. sz. itt telepedett le először a falu német lakossága. Mivel a dombtető nagyon huzatos, széljárta helynek bizonyult, és víz sem volt elegendő, a védettebb völgybe (a jelenlegi faluba) költöztek. Itt vízhez is könnyebben jutottak. – **Kisújványa:** 113/76. *Pusztabánya* : *Üveghuta* : *Üvegbánya* : n. *Klőszhiten* 'Glashütten' [...] 1760 körül itt német üvegfúvók telepedtek le. A helyi hagyomány szerint ez volt az ide érkező németek első lakhelye. Az üveghuta a múlt században még működött (BMFN I. 110, 569). – **Babarc:** n. *Pávac* [...] 218/79. *Petőfi utca* : *Sváb falu* : n. *Svëvis Tuerf* 'Schwäbisches Dorf' [...] – Nh.: Egyesek szerint ez volt a német bevándorlók első utcája; mások szerint a második vagy a harmadik hullámban érkezők telepedtek itt le. – **Erdősmecke:** *Erdősmecke* : *Mecske* : n. *Rácmecske* 'Raitzmetschke' : n. *Mécske* : szh. *Rácmecska* : szh. *Mécska* [...] – A lakosság a falu nevének utótagját ma a *Mecsek* hegységtől eredezteti, előtagját a szerb (*rác*) lakosságtól, ill. azok kivándorlása (1930) után a község északi részén elterülő hatalmas *erdőségtől*. – P. sz.: „Elnevezését vette az itteni erdő tövében szétszórva lakó *Rác*-októl, és a' szomszéd *Mecsek* hegytől... 1736-ban már rácok lakták, míg 1744-ben külhoni németek bevándoroltak, kik jelenleg a' helység leg nagyobb részét képezik.” [...] – A kataszteri dülőnevek – egy-két magyar és szerb kivételével – német nyelvűek. Mivel korábban a szerb és a kevés számú magyar család is tudott németül, főként a német változatokat használták, néha sajátos torzítással. Emellett – jobbra szerb, kevesebb magyar – párhuzamos nevek is keletkeztek. [...] A németek továbbra is a sajátos (fuldai) tájnyelvükön ejtik a helyneveket. – **Feked:** *Feked* : n. *Fëked* [...] A németek az akkori német birodalom területéről vándoroltak be, a közelebbi helyet (fuldai apátság) falucsúfoló őrizte meg. – P. sz.: „Feked község népesített a Fuldai Apátságból 1725–28 körül. [...] nevét bizonyosan megyénk folyójától nyerte, mely magyarul *fekete folyó*-nak, rácul *Karaschic*-nak nevezetik, mely is *Feked*-nek határjában ered.” – Fcs. *Ti Fekeder szënn Stiffulder* – mondják önmagukról. 'Die Fekeder sind Stiftsfulda (= aus Stift Fulda)'.

'A fekediek stifulderek'. – Hivatalos utcanevék nincsenek. A kataszteri nevek, valamint az erdészeti nevek német nyelvűek, sok kisebb területnek pedig népi nevet adtak. A németiség mindmáig őrzi ezeket rajnai-frank, közelebről fuldai tájnyelven. – **Máriakéménd:** *Kéménd* : n. *Marjakéménd* 'Mariakemend' : n. *Kémént* : n. *Kémënd* 'Geimend, Keimend, Kemend' [...] A török hódoltság végére elnéptelenedett. A hódoltság után előbb horvátok telepedtek itt meg, majd 1720 körül németek szálltak meg a faluban. A délszláv réteg hamarosan jelentéktelen kisebbséggé csökkent. A múlt század közepétől van magyar lakossága is a falunak. [...] – A *németiség* eredetét egy elismerésként alkalmazott szólás őrizte meg: n. *Tu jiszť, 'n rihtike Stifulde!* 'Du bist ein richtiger Stiftsfuldaer!' 'Te egy igazi fuldai vagy!' Nyelvjárásuk is Fulda és a Rhön hegység déli részére enged következtetni. – 214/71. *Belső-templom* : *Templom* : n. *Martini-Khierih* 'Martini-Kirche' : n. *Khierih* : n. *Khiern* 'Kirche' [...] – Nh.: A német bevándorlók egy csoportja régi hazájából magával hozta Szent Márton oltárképét. Ezt ereklyeként minden évben más család őrizte addig, amíg az első fakápolna el nem készült (1730 k.). Így lett *Szent Márton* a védőszentje. – **Véménd:** [...] n. *Vémënd* 'Wemend' [...] *Émen* vagy *Émel* középkori magyar falu a török hódoltság alatt elnéptelenedett. 1690 körül rácok telepedtek itt meg. 1748 körül érkezett az első német telepés csoport. A németiség gyors ütemben növekedett. A múlt század második felében kezdtek magyarok is ideköltözni. A rácok száma az I. világháborúig lassan fogyott. 1920 után az itt élő szerbek zöme Jugoszláviába optált. [...] – A németekben is mindmáig tudatos maradt, hogy az akkori német birodalomból vándoroltak be, a közelebbi hely neve azonban elhomályosult. Egyes kutatók szerint a Rajna vidékéről, Szászföldről, Frankfurt és Fulda környékéről, valamint Ausztriából jöttek. A kolerajárványok elől is sokan ide menekültek a környező falvakból, pl. Palotabozsok első lakói. [...] – Nh. (német): Véménd egy *Véma* nevű szerb asszonyról kapta a nevét. – Fcs. „*Ti Vēmēnder szēnn Stifoler*” – így csúfolták őket (és a palotabozsokiakat) a bátaapatiak és a bátaszékiek. 'Die Wemender sind Stiftsfuldaer'. [...] – A *német* ajkúak megőrizték a helynevek (keleti frank: fuldai) nyelvjárási alakját. – A 18. század közepétől Véméandre került német lakosság letelepülésének egyik korabeli körülményét ekként őrizte meg a népi emlékezet: 193/29. n. *Cimes-Hausz* 'Zimmer-Haus' É volt, gazdjáról, az ún. háromablakos házak utolsó hírmondója, nemrég bontották le. A németiség betelepülésekor az ilyen telepesházak állami segéllyel épültek. A gazdát kötelezték, hogy két állami ló elhelyezéséről, takarmányáról gondoskodjék. A lovas katona részére hálókamrát kellett kialakítani az utca felől. Ez volt annak a bizonyos harmadik ablaknak helyisége, hogy riadó esetén könnyen megtalálhassák. Ezzel a helyiséggel sokáig az állam rendelkezett, később ez volt a pandúrok szállása is. 193/216. n. *Klőszhētner Vek* 'Glashütner Weg' : szh. *Put za Banyu* 'Put za Banju' : szh. *Banyszki pút* 'Banjski put' : rc. *Kalyē lu Ūvēguta* 'üvegutai út' Út az *Ūveg-huta* : n. *Klőszhēte* 'Glashütte' : szh. *Banya* 'Banja' nevű település felé. – Az NDK-ban ma is létezik egy *Glashütte* nevű helység, Fulda környékén pedig egy *Altglashütte*, így feltételezhető, hogy a bevándorló németiség faluja nevét is magával hozta. A név a hajdani üvegfüvők településére vall (BMFN II. 27, 41–2, 54–6, 59–60, 71, 315–6, 321, 377).

Somogy megye

Somogydöröcske: 76/87. *József-hégy* : *Józsefszberg* [...] Az ide települt németek II. József iránti hálából nevezték el (SMFN 254). Több példa nincs.

Tolna megye

Gyöng: 24/147. *Némēt-puszta* : n. *Némētposztē* [...] A hagyomány szerint hét család itt települt le, amikor a XVIII. század elején a németeket betelepítették. – **Kisdorog:** 65/119. *Segittőszent-kápolna* : n. *Faderkaszkapēli* Ép. 14 segítő szent képe van benne, s ezeket a hagyomány szerint még az első német telepések hozták magukkal. – **Máza:** 80/56. *Őszög* : *Aszög* : *Asófalu* : n. *Untērdorf* Fr. A török pusztítás után ide németek költöztek, de ma alig van egy-két német család. – **Mözs:** 96/115. *Káposztásföld* : n. *Krautkőrtē* [...] A hagyomány szerint az először érkező hét német család itt telepedett le. – **Závod:** 64/10. *Szent Flórián* Szo. A hagyomány szerint még az első telepések hozták magukkal Németországból (TMFN 139, 307, 312, 371, 452). Több adat nincs.

A Baranya megyei helynevekhez fűződő hagyományok alapján az rajzolódik ki, amint azt a fenti példaanyag is mutatja, hogy szinte kizárólag azon települések német lakóinak körében őrződött meg a hajdani származásvidék tudata, akiknek ősei egykor Fulda vidékéről költöztek Magyarországra. Az előzőekben bemutatott népi közlések közvetetten megerősítik Hutterer véleményét, amelyet a Baranya megyébe bevándorolt német telepesek különféle nyelvjárási sajátosságainak elemzése alapján állapított meg: „Baranyában [...] egy fuldai jellegű nyelvjárásterület alakult ki, amire ennek a csoportnak az elnevezése – *stifoller*, azaz *Stift Fuldaer* ’Fulda-apátságaiak’ – is világosan utal. (Sajátos kolbászkészítményük a vidék magyarságánál is *stifolder* néven közkedvelt.) [...] A stifollerek túlnyomó többsége Baranyát lakja, ettől északra keskeny sávot (Závod, Mucsi) alkotnak csupán” (1973: 106–7).

Különbé – legvalószínűbben népesség- vagy településtörténeti – oka lehet annak, hogy több német gyökerű helységben nem maradt fenn vagy nem alakult ki olyan hagyomány, amely a helyi közösség származástudatát őrizné, és így nincs, nem is lehet nyoma a földrajzi nevekben. Ez feltevésem szerint azzal magyarázható, hogy ha egy-egy településen, ahol más-más nyelvű lakosság váltotta egymást, akkor a helyi német (esetleg különböző nyelvjárású) közösség általában nem őrizte meg annak hagyományát, hogy honnan származtak az egykor Magyarországra átköltözött elődei. Ezt jól mutatja például **Almamellék** következő külterületi elnevezése, amely egy hajdan volt falu nevét őrizte meg: 70/20. *Lukafa* : n. *Lukafa* [...] M, Lh. A 18. század első felében pusztá. 1769–1771-ben német kisházások, 1790 tájban cigányok telepedtek meg itt. A 18. század utolsó évtizedében a bakonyi „erdei” üveghuták kirajzásaképp cseh–morva üvegesek és cigány hamuégetők népesítik be. Köztük néhány magyar. Lakói 1840-ben részben elköltöztek Szentmihályfára. A falu rövidesen újjáalakult; ismét túlnyomóan német lakossággal. Ekkor porcelánüzem is működött itt. 1886-ban a manufaktúra megszűnt, és elnépesedés kezdődött. Uradalmi majorrá lett cserélődő lakossággal. 1860 táján az elvándorlás megerősödött; 1975-ben hét ház volt már csak, utolsó lakója 1976-ban költözött el. A szőlőhegyben van egy 1813-ban állított kereszt, amelyen *Lugafa* községnev szerepel (BMFN I. 385).

Az előzőekben bemutatott nagyszámú baranyai adattal szemben Somogy és Tolna megye földrajzínév-anyagában csak hat olyan példát találtam, amely ide sorolható. Ezeknek egyike sem az óháza emlékét őrző **származástudathoz** kapcsolódik, hanem a Magyarországra történő **betelepülések** valamely körülményéhez. Azt is meg kell állapítanom, hogy a származástudat vonatkozásában a baranyai földrajzi neveket bizonyos egyoldalúság jellemzi. Feltűnő, hogy az óházához kapcsolódó emlékezés, nosztalgia leginkább a Fulda környékéről elszármazott népességhez fűződik. Ez bizonyára összefügg azzal, hogy a szóban forgó lakosságcsoport – nemegyszer szomszédos településeket alkotva – jórészt Mohácstól nyugatra, északnyugatra, nagyjából egy tömbben él. A távolabb található Tolna megyei **Mucsi** és **Závod** helyneveiben (vö. TMFN 273–6; 307–9) viszont nem találunk egyetlen olyan néprajzi értékű közlést sem, amely ezeknek a falvaknak fuldai származásáról vallana. Závod esetében, nem a bel- és külterületi elnevezéseknél, hanem az első bekezdésben, fordul elő egy olyan adat, amely a lakosság Fulda vidéki származásterületére is utal. Ez a következő: „*Závod* : n. *Száved* [...] Az első település, amelyet Zsigmond korában (1397-ben) *Zawath* alakban jegyezték föl egy okiratban, a török hódoltság alatt elpusztult. Egy darabig délszláv (rác) lakossága volt, de a Rákóczi-szabadságharc után újból lakatlanná vált. 1718-tól kezdték betelepíteni Fulda környéki németekkel, s 1945-ig majdnem kizárólag németek lakták. A második világháború után a kitelepített németek helyére bukovinai székelyeket és felvidéki magyarokat hoztak. Fcs: A závodiakról is mesélik, hogy rossz viszonyba kerülve a teveliekkel, hadat üzentek egymásnak, és faágyúkkal lőtték egymás faluját” (TMFN 307).

4. A török hódoltság emléke a helynevekben

Amint egyik munkámban már megfogalmaztam, a német nyelvterületről áttelepült lakosság „a török uralomhoz fűződő különféle mondákat, emlékeket, visszaemlékezéseket a török kiűzése utáni időben természetesen csak részben, eléggé töredékesen és csak helyenként tudta megismerni, átvenni az ott megmaradt magyarságtól” (Szabó 2008: 169). Ezt a megállapítást a következőkben bemutatott

példák száma mindhárom megye esetében jól igazolja, mégpedig egyrészt attól függően is, hogy Baranya, Somogy és Tolna megye egyes területein mennyi ideig tartott a törökök jelenléte, és milyen méreteket öltöttek ottani pusztításaik, másrészt a hódoltságához fűződő hagyomány átvételét nagyban meghatározhatja az a körülmény, hogy az egyes megyékben és azokon belüli helységekből hányan, milyen nagy számban találtak otthonra német nyelvű telepesek. Előfordulhatott az is, hogy új lakóhelyükön magyar vagy ritkábban délszláv családokkal éltek együtt, és tőlük a török uralom korához kapcsolódó helyi hagyományt is átvehették (vö. Schwing 2013: 3). A hódoltságához kapcsolódóan a következő névadatokat találtam.

Baranya megye

Abaliget: 60/121. *Hármas-köröszt* : *Hármas-köröszt* [...] A. sz. a török időkben innen adtak tűzjelket egymásnak a falu lakói. 60/139. *Török-pince* : *Török-templom* Sziklaalakulat és barlangszerű bemélyedés. – A. sz. a törökök itt rejtették el fegyvereiket, amikor innen elűzték őket. – Mások úgy vélik, hogy a látható nagy csúsászi felület török templom padozata volt. – **Almamellék:** 70/313. *Pusztá-templomi-tábla* : *Templom-hégyi-tábla* [P: *Kastél*; „oldalas szántó föld és a török háborúban elromlott templom maradványai”] [...] Épület- és temetkezési maradványokat találtak. – **Baranya-jenő:** 20/14. *Sapka-tőtts* D, e. Nh.: A török világban sapkában hordták össze ezt a dombot. – **Boldogasszonyfa:** 64/33. *Margitapuszta* : n. *Margite* [...] A 18. század második felében cseh–morva és német vándor hamuégőtek működtek itt. [...] P. sz. „templomrom és temetkezési hely, földbe ástott pincék nyomai láthatók rajta. Itt volt az első falu, de a törökök elpusztították. Római pénzek és török tárgyak találhatók”. 64/55. *Török-kut* [P: ~] F. P. sz. „melyről az a monda, hogy Szigetvár ostroma idejében, mi ide egy óra, a törökök kedves tanyája volt, hol erre vonatkozó tárgyak is találtak”. – **Csikóstőtts:** 3/123. *Szücs-ódal* : *Szics-ódó* : *Csicsódó* : *Csicsó-domb* [...] – Nh.: A *Szücs-ódal* nevű helyen 1900 körül létezett még egy négyszög alakú földsánc. A néphagyomány szerint e helyről ágyúzza a török a Szigeten levő várat. – **Egerág:** 162/124. *Hátut* [...] Dh, D sz. A néphagyomány szerint itt a törökök kincset ástak el, amit a lakosság éveken át keresett. Ahol a kincs el volt ásva, éjjelenként néha lángnyelv villant fel. Kialvása után hamu maradt vissza. A kincset csak úgy lehetett megtalálni, hogy a hamut el kellett távolítani. Aki viszont azt szétszórta, az még abban az évben meghalt. A dűlő térszinformációjáról kapta a nevet. – **Gödre:** 14/182. *Várdomb* : n. *Klósztör* 'Kloster' [...] A. sz. a török időkben vár és kolostor állott itt. Csontokat, löszerszámot, kancsókat találtak ezen a területen. – **Kaposszekcső:** 5/97. *Lányvár* : n. *Staindel* 'Steininsel' : n. *Insel* 'Insel' [...] – P. sz. „Ezen helység határában két, a török után maradt várrom található [...] az egyik ezen helységtől éjszakkal fekszik, az úgy nevezett *leányvár* (: hogy mi oktal neveztetik leányvárnak, az nem tudatik)”. – **Kisvaszar:** 23/32. *Vár-högy* [...] – P. sz. „egy gömbölgő csúcs, melynek teteje egyenes; a szomszéd hegytől körül 4 öles sánczal elkülönítve, mely most új gyanál szolgál, és a nevezett gömbbe most körül 16 pince van ásva. Ezen hegy a nép állítása szerint eredetét vette a valaha ott volt szerzetesek megerősített kastélyáról”. A hagyomány sz. a törökök innen lötték a dombóvári templomot. – **Kökény:** 160/68. *Kovács-gödör* [...] Nh.: A törökök ásták. – **Liget:** 39/10. *Kakasvár* : *Rózsafa utca* [...] – Nh.: A török idők alatt a falunak itt erődítménye, földvéra volt. – A. sz. ez a falu legmagasabb pontja, és itt kezdenek először kukorékolni a kakasok. 39/91. *Torda* [...] Nh.: Torda a török hódoltság idején még falu volt. Egykori lakói Ligetre telepedtek át. – **Mecseknádasd:** 110/216. *Török-kut* : n. *Tirkeprune* 'Türkischer Brunne' : n. *Spricprune* 'Spritzbrunne' Kút. [...] Helyi „gőlyamese”: ebből a kútból jönnek (születnek) az újszülöttek. Hasonló legenda él Mekényesen a németek körében. – **Óbánya:** 111/64. n. *Türkise Kalihöfe* 'Türkischer Kalkofen' [...] Romos mészégető kemence, mellette erdő. – Nh.: A török hódoltság idejéből való. – **Pécsudvard:** 154/36. *Régi-temető* : n. *Alter Frithóf* : szh. *Sztáro gróbljé* 'Staro groblje' Korábban temetkezési hely volt. – A. sz. egykor itt török templom állt. A temető alján békafejű emberek laktak. Aki meglátta őket, meghalt. Edény, téglá és cseréparabokat találtak a volt temető területén. – **Pécsvárad:** 117/273. *Török-domb* : *Kőza vára* : n. *Türkise Sáncl* 'Türkische Schanze' : *Tirkl Hánzl Perih* 'Türkel Hansel Berg' [...] A magyaroktól eredő szájhagyomány szerint ez a domb *Kőza* vezér vára volt. A németek szerint itt állt a törökök akasztófája (BMFN I. 52, 72, 73, 120, 141, 150, 217, 220, 335, 336, 358–9, 391, 557, 562, 598–9, 903, 930, 940). – **Borjád:** 227/69. *Marotfalu* : n. *Márótfalu* : n. *Márótfal* : szh. *Morotfala* 'Morotfala' [...] A törökök által 1526-ban elpusztított falu helye. Az akkori lakosságot a hagyomány szerint a falu

alatt folyó patakba fojtották a törökök. – **Dunaszekcső:** 204/42. *Vár-högy* : *Várhégy* : n. *Slousszperih* 'Schloßberg' : szh. *Várhety* : c. *O Várhégyo* [...] Római, majd középkori magyar és török erődítmény rajta. – Nh.: Építkezés után a török három kőművest megölt, hogy el ne árulhassák a vár titkait. 204/185. *Mártinca* : *Martinca* : n. *Mártince* : szh. *Martinci* : c. *Mártinca* [...] – P. sz. „a hagyomány szerint itt feküdt az ily nevű falu, melynek fából épült és Szt. Háromság tiszteletére emelt templomát bizonyosra mondják”. A török időkben elpusztult, de emléke ma is elevenen él. 204/312. *Római temető* : n. *Hailih Traifaltihkhait Frithouf* 'Heilige Dreifaltigkeit Friedhof' [...] – A. sz. ez a második legrégebbi temető. [...] – Nh.: Török hadak felvonulásakor ide menekült a lakosság a faluból. 204/330. *Török-lik* : *Török-luk* : n. *Tirkelouh* 'Türkenloch' : szh. *Turszka jama* Bg. Alagút bejárata a török időkben, mely a várból a nh. szerint Bátára vezetett. [...] – Nh.: innen a Duna alá fúrtak a törökök, és kincseket rejtettek el. – **Erdősmárok:** 209/86. *Frájtár* : n. *Fraitál* 'Freiteil' : szh. *Lívadzka* 'réti föld' [K5, K12: *Freithal*; K17: ~] [...] A feudális terhektől korábban megváltott 'szabad föld'. – Nh.: Itt volt a régi falu. A törökök pusztították el. – **Erdősmecske:** 191/208. n. *Slousszperhprune* 'Schloßbergbrunnen' : szh. *Bunar kod kliszě* 'kút a várhegyen' Kút. – Nh.: A törökök ásatták; harangot is dobtak bele. – **Feked:** 192/208. *Girgisztál* : n. *Kierhlsztál* 'Girgelsteil' [...] Itt sok csontvázat, edény-törmelékét szántottak ki, téglát pedig kocsiszámra. – Nh.: Itt volt a régi falu. A török idők után a völgybe húzódtak. – **Görcsönydoboka:** 207/154. *Török-sánc* : *Sánckipli* : n. *Sanckhipl* 'Schanz-gipfel' [...] A név abból a néphagyományból is ered, hogy itt ásták el a török császár aranyhintáját. – **Kátoly:** 208/79. *Nadrág-völgyi-rét* : n. *Natrakszvíze* 'N.-Wiesen' : szh. *Nadracki rit* 'Natrág-rét' [K8: *Nadrági völgy*; 1 P : *Nadrágvölgy dűlő*; r] [...] Nógrád nevű elpusztult falu emlékét őrzi. – Nh.: A török elleni harcok során a hátrálók ezen a helyen a *natrag* ('vissza, hátra') szót kiáltozták. – **Kisjakabfalva:** 256/78. *Török-domb* [...] A. sz. egy török pasát temettek el ide. 1960-ban ásatásokat végeztek, és négy csontvázat találtak itt. – **Lippó:** 234/58. *Török-domb* : n. *Sánckiepl* 'Schanzengipfel' : szh. *Gradina* 'Gradina' : szh. *Turskě umkě* 'Turske humke' [...] D, földsánc. – A. sz. a török csapatok szálláshelye volt. A földvár alagútja átvezetett a buszlikicai erdőben lévő egykori török erődítménybe. Több nagyobb helyiség található az alagutakban. – **Majs:** 231/171. *Török-domb* : n. *Kipel* 'Gipfel' [...] A. sz. a szultán sátra állt itt a mohácsi csata idején. – **Máriakéménd:** 214/102. *Horvát utca* : n. *Krovotekaszé* : n. *Krovotnkaszñ* 'Kroatengasse' [...] Nh.: A török idők után itt telepedett le, és alapított új falut hét katolikus horvát család. Vezetőjük Antalovics György, a „gazdag Gyuri” a régi 78-as házszámú telken lakott. 214/ 253. *Török-vár* [...] Várom és vársáncok a Schloßbergen [...] A német szájhagyomány annyit őrzött meg, hogy itt vár állott, mely a török időkben pusztult el. – **Márok:** 266/24. n. *Tidise grundvíze* 'Töttöser Grundwiese' [...] A néphit szerint török kori település helye. A mezei munkák közben edényeket, aranyozott tárgyakat találtak. – **Mohács:** 223/794. *Eszéki dörék* : *Eszéki országut* : *Eszéki ut* : *Uvardi ut* : n. *Ěszěker Strossz* 'Esseser Straße' : n. *Utvare Strossz* 'Udvarder Straße' : szh. *Őszěcski drum* : szh. *Oszičski drum* 'Osječki drum' [...] – Nh.: Egy török a múlt században minden évben eljött ide, és az északi (!) kapuozlop mellett jajgatott, mivel ott valami török volt eltemetve. [...] *Törökdomb* : szh. *Turszki bríg* 'Turski breg' [...] Nh.: „, annyi török vót, [...] mindön török egy sapka földet vitt oda, és ebből alakult ki egy hatalmas domb.” [...] – Nh.: Idáig hatolt 32 magyar vitéz, hogy megölje Szolimánt, de a janicsárok elvagdalták a lovak térdét, s a domb aljában halomba rakták a magyarok levágott fejét. [...] – II. Szulejmán négyszer táborozott a csatatéren. Valószínűleg az ütközet után ezen a dombon éljelezett, ezért kapta a *Sátorhely*, majd a *Császár dombja* nevet. – **Palotabozsok:** 196/55. [Vel.: *Palota*; Lh] Ur. Itt áll a falu hat legrégebbi háza. – A. sz. török hódoltság korabeli falu helye. – **Somberek:** 201/185. *Török-templom* : *Öreg-templom* : n. *Alt Kherih* 'Alte Kirche' : szh. *Turszka klisza* 'török vár' : szh. *Sumběraczka klisza* 'sombereki vár' : szh. *Sztára crkva* 'öreg templom' [...] – A szerb adatközlök az építkezés módjából török dzsámi, ill. erőd romjának tekintik. [...] – Nh.: A török idők előtt itt terült el Somberek. – **Szederkényi:** 217/252. *Kertészeti-dűlő* : *Kertészeti* : n. *Szantkoate Tále* 'Sandgarten Teile' A német név a régebbi homokbányákra utal. Nh.: A török idők előtt itt falu volt; ezt épületmaradványok bizonyítják. – **Szekelyszabar:** 213/57. *Vaskapu* : n. *Szisszloh* 'Süßloch' [...] – P. sz. „itt állott 1526-ban 300 pécsi diák őrt a török ellen”. – **Véménd:** 193/453. n. *Tiergis Hóul* 'Türkische Hohle' : n. *Puzsukr Hóul* 'Boschokker Hohle' Hor, Úr, Palotabozsok felé. – Nh.: Mivel szekerekkel nemigen jártak erre, mégis szokatlanul mély. Feltételezik, hogy a törökök ásatták rabokkal. Ezért 'török szurdok' (BMFN II. 38, 52, 87, 124, 188, 216, 223, 228, 229, 269, 274, 281, 307, 323, 330, 365, 489–90, 563, 581, 589,663, 711).

Somogy megye

Bőszénfa: 185/54. *Török-temető* [...] A hagyomány szerint a törökök temetkeztek ide. – **Mike:** 216/149. *Török-vár* Földvár. A hagyomány szerint a török építette; még feltáratlan. – **Somogydöröcske:** 76/100. *Marasdi-erdő* : *Marosdörvald* [C. *Urasági e*] Ds, e. Egykor Marosd nevű község volt itt a törökidulás előtt a hagyomány szerint. – **Szorosad:** 77/40. *Vaskapu* [K. P. ~] A hagyomány szerint a törököknek volt itt egy vasból készült kapujuk. – **Zics:** 65/48. *Templom-dűlő* [...] A hagyomány szerint Zics község eredeti helye. A törökidulásig itt templom volt. 65/89. *Ketye* [C. K. ~] [...] A hagyomány szerint itt a törökidulás előtt falu volt (SMFN 227, 228, 254, 256, 573, 698). Több ide tartozó példa nincs. Az itteni adatokat azért soroltam föl, mert német nyelvű helynevek mellett német telepítésű faluk névanyagában fordulnak elő. Az alábbiakban a Tolna megyei névadatok bemutatásában is ugyanígy jártam el.

Tolna megye

Alsónána: 103/94. *Régi-faluhej* : n. *Aldetorf* [...] A hagyomány szerint a török hódoltságig itt falu volt. – **Bátaszék:** 107/8. *Iskola köz* Kö. Feljáró a Hanslbergre, amelyen szép pincesor látható. [...] A hagyomány szerint több pince még a török időkből származik. 107/252. *Nagy-oros* : *Nagy-óros* [...] A törökidulás előtt a hagyomány szerint itt falu volt. – **Bikács:** 34/20. *Kastély*. A nép szerint ez az épület régen török templom volt, majd bikaistálló lett, jelenleg boltnak használják. – **Bonyhád:** 77/237. *Cikói ut* : *Széplak* : *Mária-Széplak* : n. *Ciploh* Fr. A török hódoltság idején elpusztult Széplak nevű helység helyén. – **Cikó:** *Cikó* : n. *Ciko* [...] – A község korábbi helye a hagyomány szerint az Ótemplom és Berek alja között fekvő domboldalon volt. A török hódoltság idején ez a település elpusztult. – **Felsónána:** 59/18. *Ónána* : n. *Altnána* [...] A hagyomány szerint itt volt régen Királynána nevű falu, amelyet a törökök romboltak le. Szántáskor most is cseréparabok kerülnek elő. 59/100. *Török-hégy* : *Nagy-szálás-orum* : n. *Szalaskipl* [...] Török fegyvereket találtak egy kiásott alagútban. – **Gyöng:** 24/48. *Törött-hégy* : *Szakadt-hégy* : n. *Kepröheneperk* [...] A hagyomány szerint a törökök innen ágyúzták Regölyt. 24/172. *Kukoricás* [...] A népmonda szerint egy élére állított malomkő van itt, amely egy török kincses alagutat zár le, de kiásni nem lehet. Bronzkori lelet került itt elő. – **Kakasd:** 72/162. *Várhégy* : *Slospërg* [C. *Schlosberg* K. *Várhégy* : *Schlossberg*]. Sok monda szól a hajdan itt állt várról. Közülük egyik azt állítja, hogy alatta, a hegy belsejében is van egy ugyanolyan vár építve, mint a fölötté való volt, csak nem találták a bejáratát. A másik szerint a törökök rengeteg kincset ástak el ide, és össze volt kötve föld alatti folyosók által más várakkal. Az a monda is él, hogy a törökök itt aranyborjút imádtak, és menekülésükkor azt betemetve itt hagyták. Sokan azóta is keresik a kincseket, de még nem találta meg senki eddig. – **Kalaznó:** 57/61. *Török-domb* [...] A hagyomány szerint a törökök hordatták össze. A domb alatt alagút van, de betemetődött. Valamikor edényeket és kardokat találtak itt, de nem tudni, hová lettek. – **Kisvejte:** 67/55. *Csókafői-szöllők* [...] Régen szőlő volt. Csontokat, csontvázakat találtak, állítólag török temető volt. – **Murga:** 60/96. *Sánc* : n. *Sanc* [...] Azt tartják, hogy a török háborúból maradt védelmi sánc, töltés. – **Nagymányok:** 79/71. *Határ-kápolna* Ép. A törökök előtt templom állt itt, de elpusztult. Szántás alkalmából előkerült egy szobor, és ennek építették a kápolnát. Mások szerint itt fogták el a községben garázdálkodó rablókat, és ennek emlékére építették a kápolnát. – **Szakadát:** 26/73. *Török-domb* : n. *Terkeperg* [...] A népmonda szerint hajdan ide temettek el a törökök egy agát vagy béget. Kiesték a sírt, behelyezték a főtisztet, és azután mindegyik török katona egy-egy sapka földet vitt föléje. Olyan sok földet hordtak össze, hogy egy kis domb emelkedett a sír fölött. – **Tolna:** 94/124. *Sándor doktor háza* : *Festetics-kastél* : n. *Festeticskasztel* : n. *Rudolfisekasztel* Ép. [...] A hagyomány szerint az épület alatt török pincék vannak. A négy pince közül az első a Duna alatt a Szigetbe, egy a Kúriába, egy Fácánkertbe, egy pedig – a laktanya mögött – Faddra vezetett. 94/134. *Török-templom* : n. *Turkisekërihe* A hagyomány szerint a Holt-Duna partján, az iszapban és a víz alatt lévő épületmaradványok egy, valamikor itt állott török templom romjai. – **Udvari:** 20/131. *Török-lik*. A hagyomány szerint a török hódoltság idején készült, és a portyázó törökök elől ide menekült a lakosság. – **Váralja:** *Várala* : n. *Várolé* [...] A török hódoltság előtt Kövesd környékén volt a település. A monda szerint az egyik basa hívására telepedtek át a földvár aljába. – **Várdomb:** 104/43. *Városhej* [...] A decsi határral szomszédos terület. Decsen is ugyanez a neve a határrésznek. Mindkét falu hagyománya szerint itt állott Eteváros vagy Ete vára. A törökök rombolták le. – **Závod:** 64/56.

Cili-pusztá : n. *Cilermüle* [P. *Cséli pusztá* „monda után, a nagy török háború előtt 1500 évben egy 5 templomal és barátok kolostorával bíró *Csél* nevű város volt”] S, bo. Major és malom volt itt, de már régen lebontottak mindent. – **Zomba**: 63/75. *Kizzombai-dűlő* : n. *Klészumpé* [...] Itt volt a török pusztítás előtti község helye. Sok cserepet, vasszerszámot stb. találtak (TMFN 124–5, 137, 139, 145, 186, 286, 292, 294, 297, 306, 308, 317, 331, 357, 368, 374, 383, 437, 490, 493, 506, 514).

Joggal vetődhet föl az a kérdés, hogy miért kapcsolódik a német nyelvű helynevekhez török hódoltság korára vonatkozó hagyomány, hiszen a németek betelepülése Baranya, Somogy és Tolna megyébe túlnyomórészt a 18. század első évtizedeiben kezdődött el, és nem egy esetben (főképpen Somogyországba) csak jóval később történt. A török megszálláshoz fűződő emlékezéseket feltevésem szerint azoktól a magyar (ritkábban déli szláv nyelvű) lakosoktól vehették át, akik átvészelték a hódoltság kori pusztításokat. Ezt a feltételezést nemrég Josef Schwing vetette föl (2013: 3), korábban már Andrásfalvy Bertalan kutatásai is megerősítették, erről ugyanis a következőket fogalmazta meg: „A német telepesek nem lakatlan és az emberi munka nyomait is elvesztett östájba érkeztek, hanem olyan területre, ahol a középkori magyar lakosság maradványai a háború során megrikkultak, a török kor utolsó évtizedeiben a megszállók által kedvezményezett délszlávokkal, elsősorban szerbekkel élt együtt” (1979: 336).

Mínt hogy a fentiekben felsorolt példák száma megyénként nagy különbséget mutat, ezért ez a tény magyarázatra szorul. A törökdúlás idejének emléke a három megye közül leginkább Baranya helyneveiben őrződött meg, amint azt a közölt névadatok száma is jelzi. Baranyához viszonyítva Tolna megye földrajzi neveiben jóval kevesebb példa van, Somogy névanyagában viszont csupán néhány bel- és külterületei elnevezéshez fűződik török hagyomány. Vajon mi lehet ennek az oka?

A kérdés megválaszolásához tekintetbe kell venni azt a körülményt, hogy vizsgálódásaim – ebben az esetben is, miként a többi fejezetben – a három dél-dunántúli megye azon községeinek és városainak földrajzinév-anyagára terjedtek ki, amelyek német telepítésűek. Ezt tekintetbe véve az egyes megyék között viszonylag nagy különbségek mutatkoznak, Baranyában ugyanis 124, Tolna megyében 55 olyan település van, amelynek német nyelvű helynevei vannak, Somogyban pedig mindössze 8 azoknak a községeknek és városoknak a száma, ahol az anyaggyűjtés idején német eredetű bel- és külterületi neveket is föl tudtak jegyezni. Ezekre a somogyi helységekre vonatkozóan érvényes, hogy a törökdúláshoz fűződő hagyományok száma igen csekély. Somogy megye összes helynevét tekintve viszont **a török kor emléke** – más megyék névanyagával összevetve – szinte napjainkig kiemelkedően nagy számban maradt fenn (l. részletesebben Szabó 2008b: 86–93). Ez minden bizonnyal azzal is magyarázható, hogy a török kiűzése után – Baranya és Tolna megyéhez viszonyítva – Somogyországban jóval kevesebb német nyelvű lakos talált otthonra. Ezért ott a magyar népesség túlsúlyban maradt, ennek következtében néphagyományait évszázadokon át apáról fiúra tovább tudta adni. A török hódoltság után a Somogyba történő betelepítések fő jellemzőit, körülményeit a *Magyar néprajzi lexikon* a következőképpen foglalta össze: „Az újratelepülés részben a pusztítást átvészelt községekből, részben az É-i magyar vidékekről történt. Viszonylag nagy számban maradtak meg kuriális nemesi falvak is. A Nagyberek környéki pár szlovén, a Dráva menti néhány horvát és a zselici, valamint a Tolnával határos sáv német falvain kívül nagyobb nemzetiségi telepítés nem történt. Így Somogy megye az újkorban a Dunántúl legegységesebben magyarlakta megyéjének számított” (4. 1981: 468).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Andrásfalvy Bertalan 1979. Nyugat-baranyai német telepesek történeti-néprajzi kérdései a levéltári források tükrében. In: Szita László (szerk.): *Baranyai helytörténetírás 1978. A Baranya megyei Levéltár évkönyve*. Pécs, 335–46.
- Andrásfalvy Bertalan 1989. „Baranya megye földrajzi nevei” és a néprajz. *Baranyai Művelődés* 3: 34–8.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- H. Balázs Éva 2000. A Baranya-háromszög. (A visszacsatolás munkanyaga 1941-ből). In: Maria Erb–Elisabeth Knipf–Magdolna Orosz–László Tarnói (Hrsg.): „und Thut ein Gnügen Seinem Ambt”. *Festschrift für Karl Manherz zum 60. Geburtstag*. Budapest, 535–8.

- Bálint Sándor 1998. *Ünnepi kalendárium július elsejétől november harmincadikáig. A Mária-ünnepek és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából 1–3.* Mandala Kiadó, Szeged.
- Bellér Béla 1981. *A magyarországi németek rövid története.* Budapest.
- Benkó Loránd 1957. *Magyar nyelvjárástörténet.* Tankönyvkiadó, Budapest.
- BMFN I–II. = *Baranya megye földrajzi nevei I–II.* Szerk. Pesti János. Pécs, 1982.
- Dankó Imre 1997. A helynevek és a néprajz. *Névtani Értesítő* 19: 104–7.
- ÉKsz. = *Magyar értelmező kéziszótár.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980.
- FNESz. = Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II.* 4. bővített és javított kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Gerstner Károly 1981. Magyar–német kettős földrajzi nevek Komárom megyében. In: Hajdú Mihály–Rácz Endre (szerk.): *Név és társadalom. A III. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai* (Veszprém, 1980. szeptember 22–24.). Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 181–3.
- Gerstner Károly 2002. Deutsche Dialekterscheinungen in ungarndeutschen geographischen Namen. In: Maria Erb–Elisabeth Knipf–Magdolna Orosz–László Tarnói (Hrsg.): „*und Thut ein Gnügen Seinem Amt*”. *Festschrift für Karl Manherz zum 60. Geburtstag.* Budapest, 63–9.
- Gerstner Károly 2008. Helynevek magyar–német nyelvi és kulturális környezetben. In: Bölcskei Andrea–N. Császi Ildikó (szerk.): *Név és valóság. A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai.* Balatonszárszó, 2007. június 22–24. A Károli Gáspár Református Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének Kiadványai 1. Budapest, 130–6.
- Gerstner Károly 2012. Josef Schwing: *Die deutschen mundartlichen Ortsnamen Südtransdanubiens (Ungarn)* [Dél-dunántúli német nyelvjárási helynevek] Ismertetés. *Névtani Értesítő* 34: 257–60.
- Hoffmann István 2003. *Magyar helynévkutatás 1958–2002.* Debrecen, Debreceni Egyetem, Magyar Nyelvtudományi Tanszék
- Hoffmann István 2007. A Tihanyi alapítólevél szórványaihoz: *Tichon, Balatin, Petre, Fuk.* *Névtani Értesítő* 29: 7–22.
- Hoffmann Ottó 1989. A cigányok földrajzinév-adásának néhány jellegzetessége. In: Balogh Lajos–Ördög Ferenc (szerk.): *Névtudomány és művelődéstörténet. A IV. magyar névtudományi konferencia előadásai Pais Dezső születésének 100. évfordulóján* (Zalaegerszeg, 1986. október 8–10.). A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 183. szám. Budapest, 323–8.
- Hutterer Miklós 1973. A magyarországi német népcsoport. In: Ortutay Gyula (főszerk.): *Népi kultúra – népi társadalom.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 93–117.
- L. Imre Mária 1997. A védőszentek kultuszának interetnikus vonatkozásai a pécsi egyházmegyében. In: Manherz, Karl (Hrsg.): *Beiträge zur Volkskunde der Ungarndeutschen. A magyarországi németek néprajza.* Budapest, 44–6.
- Juhász Dezső 1992. *eri iturea.* Ómagyar helynévi nyomokon. In: Kozocsa Sándor–Laczkó Krisztina (szerk.): *Emlékkönyv Rácz Endre hetvenedik születésnapjára.* Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara Mai Magyar Nyelvi Tanszéke, Budapest, 124–30.
- Juhász Dezső 2008. Ómagyar helynévi nyomokon 2. In: Bölcskei Andrea–N. Császi Ildikó (szerk.): *Név és valóság. A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai.* Balatonszárszó, 2007. június 22–24. A Károli Gáspár Református Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének Kiadványai 1, Budapest, 169–174.
- Kálmán Béla 1967. A népetimológia helységneveinkben. *Magyar Nyelvőr* 91: 1–11.
- Kálmán Béla 1989. A Baranya megye földrajzi nevei c. kiadvány nyelvtudományi értékei. *Baranyai Művelődés* 3: 11–4.
- Kenyhercz Róbert 2008. Helynévkutatás és hangtörténet avagy a helynevek forrásértéke. In: Bölcskei Andrea–N. Császi Ildikó (szerk.): *Név és valóság. A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai.* Balatonszárszó, 2007. június 22–24. A Károli Gáspár Református Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének Kiadványai 1, Budapest, 175–82.
- Király Lajos 2002. „*Híres betyár vagyok...*”. *A betyár alakja a somogyi népköltészetben.* Somogy Megyei Honismereti Egyesület. Kaposvár.
- Király Lajos 2003a. *Nyelvjárási és névtani vizsgálatok Somogyban. (Cikkek, tanulmányok).* Örökség Kaposi Kiskönyvtár 24. Kaposvár Megyei Jogú Város Közgyűlése, Kaposvár.
- Király Lajos 2003b. Miről vallanak a porrogzentkirályi földrajzi nevek? *Névtani Értesítő* 25: 81–5.
- Kl. = Ákos Károly (szerk.): *Kislexikon.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1968.
- Magyar Zoltán 2010. A földrajzinév-gyűjtések folklorisztikai jelentősége. In: Szemerényi Ágnes (szerk.): *Folklór és nyelv.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 215–23.
- Manherz Károly 1981. A magyarországi németek néprajzkutatásainak vázlatos áttekintése. In: Eperjessy Ernő–Krupa András (szerk.): *A II. Békéscsabai Nemzetközi Néprajzi Nemzetiségtudató Konferencia előadásai* (1980. szeptember 30.–október 2). 3. A Művelődési Minisztérium Nemzetiségi Önálló Osztálya, Budapest–Békéscsaba, 635–49.
- Manherz Károly 2000. A magyarországi németek és népi kultúrájuk. Kutatástörténeti vázlat. In: Gergely Jenő (főszerk.): *A hosszú tizenkilencedik század és a rövid huszadik század. Tanulmányok Póloskei Ferenc közönségére.* ELTE BTK Új- és Legújabbkori Magyar Történeti Tanszék, Budapest, 313–34.

- Márkus, Éva 2010. *Zur Volkskunde der Ungarndeutschen. Ein Lehr- und Arbeitsbuch für die Studenten der Nationalitätengrundschullehrer- und -kindergärtnerinnenbildung*. Zusammengestellt von Éva Márkus. Trezor Kiadó, Budapest.
- Máté Gábor 2010. Migráció és népességcsere a tulajdonnevek (családnevek, helynevek) és a történeti mondák tükrében, Észak-Baranyában. In: Szemerényi Ágnes (szerk.): *Folklór és nyelv*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 193–214.
- MNL. = 1977–1982. *Magyar néprajzi lexikon 1–5*. Főszerk.: Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Ördög Ferenc 1997. Beszámoló a hazai helynévgyűjtésről. In: B. Gergely Piroska – Hajdú Mihály (szerk.): *Az V. Magyar Névtudományi Konferencia Előadásai* (Miskolc, 1995. augusztus 28–30.) A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 209. sz., 383–8.
- Ördög Ferenc 2000. Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás című mű bemutatása. *Névtani Értesítő* 22: 151–7.
- Pesti János 1987. *A ság, ség, seg (~ segg) és a séd* a Dél-Dunántúl földrajzi neveiben. *Névtani Értesítő* 12: 32–53.
- Pesti János szerk. 2002. *Az ördögszántotta hegy*. Baranyai mondák, hiedelmek és történetek. Szerkesztette és a bevezetőt, függelékét írta Pesti János. Alexandra Kiadó, Pécs.
- Pesti Jánosné 2011. Helyneveink érdekességei, tanulságai, népi magyarázatai. Pályamunka. <http://arkadia-pte.hu/tortenelem/cikkek>. (Letöltés ideje: 2012. november 4.)
- Póczos Rita 2008. A párhuzamos helynévadás. In: Bölcskei Andrea – N. Császi Ildikó (szerk.): *Név és valóság. A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai*. Balatonszárszó, 2007. június 22–24. A Károli Gáspár Református Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének Kiadványai 1, Budapest, 223–30.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlönyomat a Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Rónai Béla 1982. A népetimológia a földrajzi nevekben. *Névtani Értesítő* 7: 9–18.
- Rónai Béla 1989. Keresztek a nevek világában (Keresztek és ami mögöttük van). In: Balogh Lajos – Ördög Ferenc (szerk.): *Névtudomány és művelődéstörténet. A IV. magyar névtudományi konferencia előadásai Pais Dezső születésének 100. évfordulóján* (Zalaegerszeg, 1986. október 8–10.). A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 183. szám. Budapest, 162–6.
- Schwing, Josef 1993. *Grammatik der deutschen Mundart von Palotabozsok (Ungarn)*. Hector, Frankfurt am Main.
- Schwing, Josef 2000. Die deutschen Ortsnamen Südransdanubiens (Ungarn). In: *Suevia Pannonica. Archiv der Deutschen aus Ungarn*. Jahrgang XVIII (28). 90–127.
- Schwing, Josef 2011. *Die deutschen mundartlichen Ortsnamen Südransdanubiens (Ungarn)*. Debreceni Egyetemi Kiadó, Universitätsverlag, Debrecen.
- Schwing, Josef 2013. *Ortsnamen als Identitätssymbole. Das Beispiel der Schwäbischen Türkei (Ungarn)*. Kézirat. SMFN = *Somogy megye földrajzi nevei*. Szerk.: Papp László – Végh József. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1974.
- Szabó József 1988. Miben hozott újat a baranyai névgyűjtés? *Néprajz és Nyelvtudomány* 31–32: 276–80.
- Szabó József 2000b. A török hódoltság néprajzi emlékei a földrajzi nevekben. In: Piti Ferenc – Szabados György (szerk.): „Magyarok eleiről”. *Ünnepi tanulmányok a hatvan esztendő Makk Ferenc tiszteletére*. Szeged, 493–503.
- Szabó József 2003. Hagyományörzés Veszprém földrajzi neveiben. *Névtani Értesítő* 25: 78–81.
- Szabó József 2008a. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2008b. A török kor emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 132: 86–93.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Szabó József 2012. A Baranya megyébe települt németek néphagyományainak maradványai a földrajzi nevekben. In: Vörös Ferenc (szerk.): *A nyelvföldrajztól a névföldrajzig III. Nyelvjárás – néprajz – művelődéstörténet*. Savaria University Press. Szombathely, 175–83.
- Szentgyörgyi Rudolf 2007. A Kesztlőrcről Fehérvárra menő hadút. *Névtani Értesítő* 29: 23–47.
- Szentgyörgyi Rudolf 2008. *A Tihanyi alapítólevél latin szövege és helyneveink lokalizálása*. In: Bölcskei Andrea – N. Császi Ildikó (szerk.): *Név és valóság. A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai*. Balatonszárszó, 2007. június 22–24. A Károli Gáspár Református Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének Kiadványai 1, Budapest, 255–67.
- Szilágyi Mihály 1983. *Az újratelepülő Tolna megye 1710–1720*. Tanulmányok Tolna megye történetéből. (Különlönyomat.) Kiadja a Tolna Megyei Tanács Levéltára, Szekszárd.
- Szita László 1993. *Somogy megyei nemzetiségek településtörténete a XVIII–XIX. században*. Kaposvár.
- TESz. = 1967–1976. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára 1–3*. Főszerk.: Benkő Loránd. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Till, Anneliese 2003. Der heilige Wendelin und seine Verehrung bei den Ungarndeutschen. In: *Suevia Pannonica. Archiv der Deutschen aus Ungarn*. Jahrgang XXI (31), 98–107.

- TMFN = *Tolna megye földrajzi nevei*. (szerk.): Végh József, Ördög Ferenc, Papp László. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1981.
- Torma István 1981. A földrajzi nevek és a régészet. In: Hajdú Mihály–Rác Endre (szerk.): *Név és társadalom. A III. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai* (Veszprém, 1980. szeptember 22–24.) Kiadja a Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 207–9.
- Torma István 1997. Harangos kút (A kútba rejtett harangok mondája helyneveinkben). In: B. Gergely Piroska–Hajdú Mihály (szerk.): *Az V. Magyar Névtudományi Konferencia Előadásai* (Miskolc, 1995. augusztus 28–30.) A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 209. sz., 274–84.
- Torma István 1999. Leányvár. *Névtani Értesítő* 21: 168–75.
- Torma István 2008. *Laponyag* (Tiszántúli halmok sajátos elnevezése). In: Bölcskei Andrea–N. Császi Ildikó (szerk.): *Név és valóság. A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai*. Balatonszárszó, 2007. június 22–24. A Károli Gáspár Református Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének Kiadványai 1, Budapest, 272–7.
- Ungár Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története. (Rövid áttekintés)*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- UDSA = 2008. *Ungarndeutscher Sprachatlas. Südungarn. Erster Halbband*. Munkastársak: Brenner Koloman–Heinrich Dilgeldein–Erb Mária–Manherz Károly. ELTE Germanisztikai Intézet, Budapest.
- Varga Mária 1999. Népetimológia Veszprém megye helységneveiben. *Névtani Értesítő* 21: 150–5.
- Weindlein, Johann 1952. Deutsche Mundarten in der Schwäbischen Türkei. *Zeitschrift für Mundartforschung* XX: 218–31.
- Wild, Katharina 1996. Der Hutzelsonntag in Südungarn (I). Hutzelsingen, Hutzenlieder. In: Manherz, Karl (Hrsg.): *Beiträge zur Volkskunde der Ungarndeutschen*. Budapest, 7–20.
- Wild, Katharina 2000. Hutzelsonntag in Südungarn (II). Feuerbräuche. In: Manherz, Karl (Hrsg.): *Beiträge zur Volkskunde der Ungarndeutschen*. Budapest, 53–67.
- Wild, Katharina 2003. *Zur komplexen Analyse der 'Fuldaer' deutschen Mundarten Südungarns*. Ungarndeutsches Archiv 6. ELTE Germanistisches Institut – Budapest.
- Zsigmond Győző 2008. Helynevek és gombák. In: Bölcskei Andrea–N. Császi Ildikó (szerk.): *Név és valóság. A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai*. Balatonszárszó, 2007. június 22–24. A Károli Gáspár Református Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének Kiadványai 1, Budapest, 305–13.

Szabó József

professor emeritus
Szegedi Tudományegyetem

SUMMARY

Szabó, József

German immigration to Southern Transdanubia: its ethnographic and linguistic traces in geographical names I–IV.

1. The author relied on published sources on geographical names of Baranya, Somogy and Tolna Counties in his investigations. In the introductory section of the paper, he surveys the history of German immigration to Hungary following the dislodgement of the Turks. The first part of the paper focuses on the presentation of various popular traditions involving German place names. As the author managed to collect numerous data concerning the German communities' awareness of their provenance, their memories of the Turkish rule, their folk customs, beliefs and legends, explanations of place names and names of settlements, as well as certain religious symbols, these data are presented, organised in subcategories, in a separate section of the paper.

With respect to each of these areas, few data of folkloristic interest can be found in the material on geographical names of Somogy and Tolna Counties, whereas accessible traditions associated with onomastic data from Baranya County are far more numerous. It is notable that the population coming from the Fulda area has preserved a rich array of folk traditions, the traces of which can be found in the area between Mohács and Pécs in such large numbers that is unparalleled in place names of other parts of Southern Transdanubia.

2. The second part of the paper is devoted to a linguistically-oriented study of geographical names of those three counties. The immigration of Germans to Hungary resulted in their having to create place names in their new territories. The names borrowed from Hungarian became **loan names**, while wherever they were able to interpret the names of areas in and around the given settlement to some extent, they created **calque names**. In some cases, places were also named in their mother tongue based on different motives, resulting in **parallel** or **double names**. The author counted and summarised settlements having mono- vs. multilingual place names in Baranya, Somogy, and Tolna Counties. Sporadically, we can find settlements with place names in four or even five languages.

Germans living in Hungary preserved a number of archaic features of their original dialects. In the preservation of those features, the fact that they found themselves in a language isolate situation had a crucial role; and the preserved dialect features found their way into their geographical names, too. Therefore, a substantial part of the county and district collections of names published in this country could be profitably used by investigations in German dialectology and historical linguistics. Such a use of those volumes of place names, due to the large number of data, could yield new results in the analysis of phonological (less often, morphological) features. The author thinks that, with respect to the word stock, the most profitably investigable items would be dialect words proper that had been present in the original dialects and were preserved after immigration in place names of Hungarian areas or settlements.

The use of volumes of place names containing valuable material might be expedient not only in scholarly study but also in forming people's attachment to their local area, in schoolchildren's education and mental nurturing. With an ethnographic and linguistic study of place names of Baranya, Somogy and Tolna Counties, in addition to his specific professional aims, the author would have liked to contribute to those larger objectives, too.

Keywords: 1. German immigration, awareness of provenance, memories of Turkish rule (taken over from Hungarians), folk customs, beliefs and legends, explanations of place names and names of settlements, religious symbols

2. Origin of German geographical names, parallel place names, presentation of mono- vs. multilingual names, analysis of some (phonological, morphological, lexical) peculiarities of the Fulda dialect preserved in geographical names, study of place names and names of settlements of Baranya, Somogy, and Tolna Counties

Egyeztetési vizsgáldás 20. századi drámákban¹

I. Témaválasztás, korpusz, tárgyalásmód. – Előadásom témáját két évfordulóra gondolva választottam: Rácz Endre tanár úr idén volna 90 esztendő, de már 20 éve nincs közöttünk. Hogy sokoldalú nyelvész volt, arra hiteles bizonyosság publikációinak listája a hetvenedik születésnapjára összeállított emlékkönyvben (Kozocsa–Laczkó [szerk.] 1992: 281–99). Mindenekelőtt azonban grammatikus volt: annak az irányzatnak a kiemelkedő képviselője (Tompa József mellett), amelyet ő maga két nyíregyházi áttekintő előadásában a klasszikus grammatika megújításának nevezett (Rácz 1974, 1980a). Legkedvesebb kutatási területe az egyeztetés kérdésköre volt. Számos kisebb-nagyobb tanulmányt, cikket szentelt ennek. Ezeknek a felsorolása helyett azonban hadd említsék most három szintézist, illetőleg azokból az egyeztetéssel kapcsolatos néhány részletet. – A múlt század utolsó harmadában használt leíró nyelvészeti egyetemi tankönyvben, amelynek a szerkesztője is Rácz Endre volt, a mondattani rész írójaként neki jutott az alany és az állítmány egyeztetésének (Rácz 1968: 248–55), valamint a tárgy és az igei állítmány közötti határozottságbeli egyeztetés-

¹ Előadásként (rövidítve) elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság ülésén 2012. november 7-én.